

HENNING KOCH: Demokrati – slaa till Statslig nødret, ordenspoliti og frihedsrettigheder 1932-1945. Kbhvn., Gyldendal 1994. 593 s.¹

Afhandlingen paa langs og tværs

Vi staar her med en bog paa ca. 600 sider, der leverer en solid og dybtgaaende undersøgelse af sit emne med basis i grundige kildestudier og paa et smukt dansk. De lapsus, jeg har kunnet gribe præses i, er saa faa, at de ikke er værd at tale om. Det er hans hovedsigte (s. 18), »at udfinde retsopfattelsen om den statslige nødret og dens haandhævelse hos de øverste statsorganer«. Den statslige nød indtræder, naar statens indre fred trues, naar der altsaa er fare for oprør, og for at forstaa det klima, hvori en saadan trussel bliver eller synes at kunne blive en realitet, maa man if. præses beskrive tidens politiske kultur, in casu 30rnes ideologiske massepartier, nazisterne og kommunisterne, hvis apparition og agitation kaldte paa det danske parlamentariske demokratis modforholdsregler. Dermed bliver denne afhandling ikke blot en juridisk undersøgelse, men ogsaa et bidrag til udforskningen af Danmarks historie mellem 1932 og 1945. Præses understreger s. 20, at hans undersøgelse ikke bygger paa, hvad han kalder den subjektive fare, hvormed han mener, hvad disse bevægelser faktisk tilsigtede, men paa den objektive fare, d.v.s. statens frygt eller forventning derom. Man kan vist opfatte denne pointering som en forsikringspræmie for at hindre, at nogle misforstaar ham.

Efter først at have behandlet den statslige nødret komparativt i England, Frankrig og Tyskland er præses klar til at gaa i gang med sin egentlige fremstilling, idet han redegør for den politiske kultur i Danmark i 30rne. Det slaas fast, at grundlovens paragraf 79 om forsamlingsfrihed – og dermed ogsaa friheden *fra* at blive mødt med politiets magt – forudsætter en politisk kultur, der i sin udfoldelse ikke indebærer anvendelsen af vold (s. 65 f.) I en livfuld fremstilling med en noget springende disposition, herunder med sidespring til Tyskland til illustration af, hvordan man *ikke* skulde gøre, skildres konfrontationen mellem kommunisterne paa den ene side og staten og Socialdemokratiet paa den anden side. Det er 30rne, der er interessante. I 20rne var de danske kommunister en *quantité negligible*, men under Aksel Larsens ledelse markerede de sig og naaede som bekendt i 1932 ind i Folketinget.

Præses redegør for kommunisternes syn paa voldsanvendelse (s. 88 f.). Det var, sagde Aksel Larsen i Folketinget i 1933, kommunisternes

¹ Anmeldelsen er let forkortet identisk med min opposition ved disputatshandlingen den 3. juni 1994 paa Københavns Universitet.

»absolutte hensigt med vold at tage magten i dette samfund«. Han skildrer deres virksomhed, Nakskov-optøjerne i februar og maj 1931, demonstrationerne mod Højesterets domsforhandling i Nakskovsagerne i oktober 1931, Grønttorvsspektaklerne i september 1932, slagsmålet mellem ungsocialister og ungtkommunister, der førte til Adelgade-drabet i november 1932, mens sømandsstrejken i Esbjerg i april 1934 er gemt til næste kapitel.

Socialdemokratiet gik til modangreb baade som parti – de var jo som socialfascister kommunisternes nærmeste og værste fjender og sloges om den samme vælgerskare – og som stat. Siden 1929 var Socialdemokratiet statsbærende parti, havde saa at sige overtaget staten. Partiet bekæmpede kommunismen gennem oprettelsen af Hovedorganisationernes Agitationskomite i februar 1933, gennem udgivelsen af Hans Hedtofts pjece, »Kommunisterne splitter...« i samme aar (s. 69) og gennem Hartvig Frischs bog, »Pest over Europa« fra oktober samme aar. Statens forholdsregler omfattede oprettelsen af en overfaldskommando i oktober 1932 oven paa Grønttorvsurolighederne, uniformsforbudet i april 1933, foranlediget af »paaskestormen« i Sønderjylland, men ogsaa – fastslaaar præses – af K.U.s stormtroppers uniformerede parade i Hillerød; endvidere urolovene i 1934, indførelsen af polititaktik efter tysk mønster samt indførelsen af enhedspoliti, hvilket blev besluttet i august 1933 – og saa maa vi endelig ikke glemme overvaagningen. Afdeling D under »Russer«-Hansen registrerede paa livet løs baade paa venstre og paa højre fløj, saa at den ved hans afgang i januar 1939 havde en 40-50.000 kort.

Vi har paa det sidste faaet understreget, at kommunisterne var saltet i mellemkrigstidens danske kulturliv, og at Aksel Larsen først og fremmest var født i Danmark og dér havde hjemme. Præsens sætter dette i et tiltrængt perspektiv ved at fastslaa, at kommunisterne i politisk henseende fundamentalt vilde, hvad de fik besked paa i Moskva, og at det danske Socialdemokrati meget bevidst ikke ønskede at lade sig løbe over ende, som det var sket med deres tyske kammerater. Det danske Socialdemokratis fjende nr. 1 i begyndelsen af 30'erne var ikke nazisterne, som det var tilfældet i Tyskland. De danske nazister var ikke værd at snakke om paa dette tidspunkt. Fjenden var kommunisterne, og de skulde under devisen »Demokrati – slaa til« slaas ud med baade venstre og højre haand – baade fra partiets side og fra statens.

Paa denne baggrund gaar forf. i kap. 3 i gang med, hvad han kalder »Det civile modtræk«. Uroen i Nakskov, først den 2. februar, dernæst den 1. maj 1931, hvor militæret maatte kaldes til hjælp, satte gang i overvejelserne. Den kommanderende general Nyholm vilde ikke fralægge sig

ansvaret for at opretholde den indre fred, men ønskede præcise regler for ansvaret (s. 100). Hans efterfølger derimod, general With, var en klar modstander af at »bekæmpe landets egne borgere ved skarpskydning« (s. 103). Den civile løsning paa disse problemer var paa langt sigt oprettelsen af et enhedspoliti, en gammel socialdemokratisk drøm, og paa kort sigt udsendelsen af cirkulæret af 9. februar 1932, if. hvilket den lokale politimester kunde rette »henvendelse om bistand til chefen for Statspolitiet« – »det første generelle bistandscirkulære«.

Næste anledning til reaktion var »Paaskeblæsten« i marts 1933 (s. 107 ff.), hvor regeringen ud over uniformsforbudet, som præses fik vedtaget i forrige kapitel, ogsaa paa anden maade reagerede særdeles ekspedit. En allerede paa finansloven bevilget udvidelse af Statspolitiet med 55 mand blev i et tempo, der svarer til det, vi kender fra besættelsens ekstraordinære forhold, suppleret med yderligere 100 mand til placering i Sønderjylland den 11. april 1933, og 1. maj blev Fritz Jacobsen udnævnt til politiadjutant for de sønderjyske landsdele (s. 110). Bagved laa frygten for, hvad et nazificeret tysk mindretal kunde finde paa. Hurtigt blev dog de 100 mand spredt over hele landet. Det var kommunistfaren, der medførte det: Sømandsstrejken i Esbjerg i april 1934 – og forlydender fra Aarhus om en rødgarde.

Fritz Jacobsen fik sin instruks den 12. januar 1935. Præses paapeger, at dens paalæg om at skabe en oplysningscentral med dertil hørende efterretningstjeneste og om politiadjutantens dispositionsret over det i landsdelen stationerede politi er kimen til saavel sikkerhedspolitiet som udrykningstjenesten i 1938 (s. 115 f.) I en kronologisk lidt slingrende disposition pointeres det, at regeringen stadigt var paa færde med modtræk mod uro og frygtet uro: Samarbejdet mellem politiet og militæret og for grænselandets vedkommende mellem politiet og grænsegendarmeriet blev fastlagt ved instruktioner i juni 1936. Politiet fik i 1933 udvidede beføjelser til at bruge staven – dette af hensyn til politiets moral, saa at modstanderne ikke længere skulde raabe: »Put I hellere de pinde i lommen. I tør jo alligevel ikke bruge dem« (s. 122). Der blev indført saakaldte bandkredse – forbud mod demonstrationstog paa visse steder, og i september 1934 udstedtes et generelt forbud mod demonstrationer i Københavns indre by – hvilket præses maa anse for stridende mod grundloven (s. 122). I april 1934 fulgte loven om forbud mod besiddelse af vaaben og forbud mod korps, »som har til hensigt ved ulovlig magtanvendelse at øve indflydelse paa politiske eller offentlige anliggender« (s. 125). Denne lov karakteriserer præses som uegentlig nødret – undtagelseslovgivning inden for grundlovens ordlyd. Efter valget i 1935 gik Zahle, »der ikke havde taget kraftigt nok fat over for de

forskellige urovevægelse» af. Posten blev givet til socialdemokraten Steincke, som ikke just var kommunisternes kop the (s. 129). Og saa endelig som kronen paa værket: Loven om enhedspoliti af 18. maj 1937 med virkning fra den 1. april 1938. (s. 134). Motivet var, som det blev sagt i statsraadet, at kunne »holde store samlede politistyrker i beredskab paa et enkelt sted«. Nu behøvede man altsaa ikke længere at tilkalde militæret i en kritisk situation! (s. 135).

»Man har spurgt«, skriver præses s. 126, hvorfor Regeringen – hvilket vil sige Socialdemokratiet – reagerede saa stærkt paa faren fra venstre, mens den tilsyneladende ignorerede faren fra højre – vore egne nazister, L.S., de K.U.ske stormtropper etc. Hans svar er, at L.S. og »Det frie Folkeparti« nok var antiparlamentariske, men »de havde ikke en voldelig omstyrtelse af statsmagten paa den officielle dagsorden«, og at man havde »en rimelig sikker formodning« om, at Christmas Møller nok kunde tøjle sine K.U.ere. Hvad DNSAP angaar henviser præses til Malene Djursaa, at det ikke var nogen 5.-kolonne før besættelsen, hvilket ret beset er en anakronistisk forklaring. Mon ikke snarere forklaringen er, at de blev anset for en talmæssig ubetydelighed – ved valget i 1935 fik de bare 16.000 stemmer?

Det var, slaa præses fast, fra venstre, Socialdemokratiet saa faren – ligesom tilfældet var i Sverige – og det var først og fremmest aktiviteten herfra, der fremkaldte deres modforholdsregler. Det er præses' forjættelse, at han saa klart har fremdraget dette moment, der ikke med samme tydelighed er blevet understreget af den tidligere forskning. Gaar man til de store synteser af dette aarhundredes historie, vil man konstatere, at enten bliver denne lovgivning slet ikke nævnt, eller der knyttes an til KU-aktiviteterne². KU er næsten i højere grad end DNSAP blevet kodeordet for alt, hvad der var udansk og ugræs i 30'erne, og KUerne erhvervede aldrig den samme syndsforladelse for deres meriter i dette aarti igennem deres indsats under besættelsen, saaledes som kommunisterne gjorde det. Her gennemfører præses en tiltrængt korrektion.

² Erik Rasmussen forbigaar i Politikens Danmarkshistorie, bd. 13, Velfærdsstaten paa vej 1913-1939, Kbhvn. 1965, s. 450, hele denne lovgivning, men fokuserer i øvrigt paa faren fra højre og skildrer først og fremmest Frisch som antinazisten. Søren Mørch, Den ny Danmarkshistorie 1880-1960, Kbhvn. 1982, skriver s. 143, at »DKP var i 1930'erne for lille til at kunne tages alvorligt« – hvilket Koch hermed har dementeret. Kaarsted knytter i De danske ministerier 1929-1953, 1977, s. 48 ff. an til KU-aktiviteten, i Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bd. 13, Krise og krig 1925-1950, Kbhvn. 1991, s. 122, dog modificeret til »uroen paa begge fløje«, men det er fortsat KU, der faar hovedomtalen med nazisterne paa en beskeden andenplads. Henrik S. Nissen i Danmarks Historie, bd. 7, Tiden 1914-1945, Kbhvn. 1988, s. 276 ff. kommer hurtigt omkring »en egentlig energisk indsats mod kommunisternes fremmarch« (s. 278) og beskriver Frischs »Pest over Europa« som rettet ogsaa mod kommunismen (s. 316).

I kapitel 4, »Besættelse og politilovgivning«, gaar præses i gang med besættelsen eller – rettere – han begynder allerede den 8. april, da rigspolitichefen forberedte direkte afværgeforanstaltninger mod, hvad »danske oprørere, in casu en nazistisk 5.-kolonne« kunde finde paa« (s. 142), for at kunne konstatere (s. 145), at intet tyder paa, at »rigspolitichefen eller hans ledende embedsmænd besad en mere *konkret viden* end den danske regering forud for »Weserübung«. Københavns politidirektør, Ivan Stamm, vilde i februar 1940 have styrkeudvidelse, fordi han frygtede »naziplaner« (s. 152 f.), »saafremt der fra tysk side bliver foretaget en hel eller delvis besættelse af Danmark«, og præses slaar s. 154 fast, at »politiet gjorde saaledes, hvad det kunde for at forberede sig mod indre uroligheder før besættelsen«. Kommunistfrygten fra 30'erne var i 1940 blevet til en nazistfrygt. Hvornaar konverteredes den ene frygt til den anden? Var det den tysk-sovjetiske ikke-angrebspakt august 1939, eller var det vinterkrigen 1939-40, der gjorde kommunisterne betydningsløse i politiets øjne, spørger man og faar svaret godt 40 sider længere fremme – det var begge dele (s. 197) – hvor betydningsløsheden illustreres med nogle sønderjyske eksempler. Jeg havde nu hellere set nogle københavnske, for det var jo her, partiet havde sin base.

Præses gennemgaar møde- og demonstrationsforbudet af 12. april, hvis aarsag ikke var tysk pres, men regeringens frygt for uro i Sønderjylland med henblik paa grænseflytning. Der laa ingen lovgivning bagved – forbudet blev gennemført ved et justitsministerielt cirkulære, der paalagde politimestrene at udstede det hver i sin politikreds. Lovgivning *var* imidlertid faktisk forberedt. I efteraaret 1939 forudsaa generalstabens en krigstilstand og ønskede en lov om belejringstilstand, hvorefter kongen kunde lægge politi- og andre civile administrative myndigheder ind under den kommanderende general – eller som Herfelt i Justitsministeriet kommenterede, »give militæret fuldkommen diktatorisk myndighed« (s. 157).

Som modstykke til Krigsministeriets og generalstabens forslag udarbejdede rigspolitichefen sit forslag, hvor den totale udøvende myndighed ikke gik fra kongen til generalen, men fra kongen til statsministeren, og heri kunde Herfelt nok være enig, bortset fra, at han »betragtede en staaende bemyndigelseslov som meget uheldig« – og »overflødig« – hvis det sidste adjektiv da ikke er udtryk for præses egen mening (s. 179). Lovhjemmel eller ikke lovhjemmel – under alle omstændigheder skulde i sidste ende domstolene vurdere, om der var tale om overhængende nød, mente Hertel (s. 177).

Justitsministeriets opfattelse – og det er vel Hertel – var, at der var

tilstrækkelig hjemmel i politilovene af 1863 og 1871, og præses ser denne holdning »som udtryk for Justitsministeriets forsøg paa at værne om den demokratiske legitimation. Hvis der endelig skal foretages grundlovsstridige handlinger ... maa den lovgivende magt længst muligt friholdes for det belastende ansvar. Det er regeringens ansvar under forventet syndsforladelse i form af »indemnitet« fra domstolene« (s. 182). Det fremstaar som en opsummering af Justitsministeriets synspunkt, men jeg fornemmer, at præses identificerer sig med det.

Lov kom der. Skærpebogen af 1. maj 1940, som præses hellere vil kalde bemyndigelsesloven, skærpede ikke blot straffen for overtrædelse af straffeloven, men befriede ogsaa Justitsministeren fra at gaa cirkulærevejen via politimestrene. Nu kunde han selv direkte og landsdækkende suspendere grundlovens § 86 om forsamlingsfrihed. Loven var en hastesag, »i vidt omfang til indre værn for landet«, som Justitsministeren sagde i Landstinget (s. 186). Siden den 20. april vrimlede det med rygter om kup fra de danske nazisters side (s. 211).

Kort efter forberedtes, men gennemførtes ikke en bemyndigelseslov nr. to, i kraft af hvilken grundlovens § 84 om ytringsfrihed og § 85 om foreningsfrihed kunde suspenderes, og præses ser bagved frygten for magtovertagelse eller forsøg derpaa fra »de oppositionelle højrekredse«, herunder LS. Det interessante er, at man her forberedte grundlovsbrud i kampen mod »faren fra højre« parallelt med, hvad man aaret efter gennemførte i kampen mod kommunisterne, »en foregribelse af lovforbudet mod Danmarks kommunistiske Parti i august 1941« kaldes det s. 189.

Med god grund hedder kapitel 5 »Den nazistiske fare«. Som hovedtema beskrives her politiets kontroverser med DNSAP – slaget i Roskilde den 30. juni 1940, cyklistdemonstrationen i København den 2. juli og spadestlaget i Haderslev den 8. december. I de tre nævnte tilfælde trodse partiet gældende ret – for nu at sige det saadan.

Præses understreger, at det parlamentariske demokrati var i fare baade »oppefra – fra »de høje sale«« (s. 193) og fra gadens parlament, og godtgør, at saavel regeringen og justitsministeren som rigspolitichefen og Københavns politidirektør var indstillet paa at handle imod dette pres – og gjorde det. Rigspolitichefen var Thune Jacobsen, der som bekendt efter befrielsen skulde blive et af samarbejdspolitikens ofre for alt for kollaborationistiske tendenser. Det var i hvert fald ikke tilfældet ved disse lejligheder. Politistyrken blev udvidet, og der blev skaffet 300 karabiner til det københavnske politi.

Det er bemærkelsesværdigt, at Værnemagten var indforstaaet med disse dispositioner, omend paa betingelser. Den danske generalstab

havde saaledes den 3. juni faaet at vide, at hæren kunde sættes ind som forstærkning af politiet ved indre uro, naar bare man indhentede tilladelse først (s. 194). Hvem andre skulde paa dette tidspunkt her i højsommeren 1940 hindres i at lave uro end de danske nazister eller det tyske mindretal, der drømte om grænseflytning? Kommunisterne spekulerede man næppe ret meget paa just paa denne tid. Parallelt med denne vilje til at sætte ind med sin ordensmagt konstaterer præses regeringens usikkerhed over for tyske hensigter og planer – i denne forbindelse hvervningen af hjemmetyskere og danske nazister til uddannelse sydpaa.

Præses skildrer videre det retlige opgør med deltagerne i Roskilde-slaget og cyklistdemonstrationen og fremdrager, at landsretsdommen af 27. juli over deltagerne i cyklistdemonstrationen er »den første juridiske 2. instans bedømmelse af [møde]forbudets grundlovmæssighed«. Men, understreges det, de administrative og de politiske beslutninger i politi og Justitsministerium blev truffet uafhængigt heraf – og længe før den retlige prøvelse (s. 211). Man var kort sagt ikke slappe i koderne.

Det var man derimod i november, da DNSAP som kulmination paa sin kampagne mod regeringen vilde marchere fra Forum til Den lille Hornblæser.

Partiet ansøgte om dispensation fra demonstrationsforbudet – en pudsig lovlydighed midt i en kampagne, der udenomsparlamentarisk skulde vælte systempartierne af pinden – og fik tilladelse hertil. Præses kan paavise, at det ikke var en nervøs³ politidirektør Stamm, der handlede efter paalagt konduite, men justitsministeren selv, der tillod et »nazisttog« paa 500 mand (s. 217). Vi ved alle, at der ikke blev væltet noget system hin dag, men at mange nazister fik nogle læsterlige bank.

Endelig kom saa de danske nazisters sidste markering af sig selv og deres overtrædelse af baade urolov og uniformslov – spadestreg i Haderslev den 8. december 1940, som bliver skildret meget levende (s. 222 ff.) Efter dette ønskede politimesteren i Haderslev den 14. januar 1941 rejst tiltale mod ialt 218 nazister, men sagen endte med et kollektivt tiltalefrafald. Denne sag ser præses i lighed med Henning Poulsen⁴ som et led i den generelle »Befriedung« oven paa nyttaarskrisen. Han fremhæver Thune Jacobsens rolle – kalder den »forunderlig« (s. 232). Nogen formel kompetence til at være med i forhandlingerne havde han ikke, men det var ham, der sammen med Svenningsen forhandlede med Kanstein om den politi- og anklagemæssige behandling af de danske

³ Jfr. Henning Poulsen, *Besættelsesmagten og de danske nazister*, Kbhvn. 1970, s. 225: »I politiledelsen raadede der ved denne tid nervøsitæt ved udsigten til en væbnet nazistisk opstand«.

⁴ Ssts. s. 249.

nazister – og herunder *ikke* optraadte som tyskernes følgagtige ja-mand (s. 235). Resultatet blev fra dansk side tiltalefrafald og benaadninger, den tyske modydelse et løfte om, at den type sager for fremtiden var underlagt dansk retshaandhævelse, samt at »DNSAP skulde holde en behersket tone i pressen og overholde loven i forbindelse med offentlige forsamlinger« (s. 237). Kapitlets afsluttende pointe er historien om plasteret paa saarene hos de danske betjente, der havde været med i slaget. De fik hæderstegn og »honorarer for tilskadekomst«. Harald Petersen tilskrev sig selv æren herfor over for den parlamentariske kommission efter krigen, men den tilkom nu rettelig politimester Hartmann i Haderslev. Ak ja.

Kapitlets store fortjeneste bestaar i fremhævelsen af viljen hos Justitsministeriet og politiet i 1940 til at gribe ind for opretholdelsen af den indre orden – over for de danske nazister.

Kapitel 6 er centralt, man kunde næsten sige evigt aktuelt. Det handler om interneringen af kommunisterne i juni 1941. Præses vender først tilbage til den kommunistiske fare, som han forlod for et par kapitler siden, og genoptager temaet om den politiske kultur fra kap. 2, idet han understreger, at fra 1939 gjaldt det for kommunisterne kampen mod den engelske og franske imperialisme (s. 240). Jeg vil tilføje et »ikke blot« og føje den tyske imperialisme til, idet dog London og Paris var værre end Berlin, fordi det var herfra, krigen var blevet erklæret, men kan i øvrigt bekræfte det.

Nyt materiale fra Moskva viser, at beskeden fra Komintern til København den 10. april 1940 var, at den »aggressive imperialistische Kriegspolitik Englands-Frankreichs in Skandinavien hatte imperialistische Gegenmassnahmen Deutschlands zur Folge. Hauptschuldige sind Kriegsausbreiter in London, Paris und ihre Agenten II. Internationale«. Den sidste passus er interessant. Borte var folkefrontspolitikken, og socialdemokraterne var atter stødt ud i mørket som fjender. Partiet skulde nok berede sig paa illegalitet, som præses med Børge Houmann som kilde skriver s. 244, men det var ikke en illegalitet, som man selv skulde vælge at gaa ud i, men en, som man kunde blive tvunget ud i og allerhelst skulde undgaa. Tværtimod at gaa ud i kampen mod den tyske besættelsesmagt skulde det danske parti »jede legale Position zu erhalten suchen«.

Jeg kan ogsaa bekræfte politiets skøn om DKPs medlemstal i oktober 1940. Det laa if. s. 247 paa 5.780. Aksel Larsen skrev til Moskva, at det pr. 31. august 1940 var paa 5.500 fordelt med 3.000 i København og 2.500 i provinsen, idet »sämtliche Organisation« var »umgestellt und z.T.

gesäubert»⁵. Nogle kom ind, andre gled ud, medlemstallet laa fast paa det beskedne omfang af 5-6.000, den faste kerne var og blev en bette sekt.

Præsens skildrer det dansk-tyske politisamarbejde i forbindelse med den politiske kontrol af Tysklandsarbejderne som oplæg til begivenhederne den 22. juni 1941, da kommunisterne fik deres martyrium. Jeg skal senere vende tilbage til hin morgens begivenheder og her blot konstatere, at vi faar en klar og overskuelig oversigt over interneringerne – og løsladelserne. Det gælder ogsaa oversigterne over de senere anholdelser. Det er værdifuldt, at vi nu har disse til raadighed, ogsaa selv om ingen navne er nævnt.

Præsens konstaterer, at forberedelserne til en kommunistlov gik i gang senest den 1. juli, inden Renthe-Fink dagen efter luftede tanken om et forbud mod kommunistisk virksomhed. Vi faar lovens tilblivelse gennemgaaet kronologisk paa dens vandring fra Justitsministerium til Højesterets præsident, der blev medforfatter, til Nimandsudvalg til Regeringen og til Nimandsudvalget igen. Jeg refererer til siderne 273-284. I det følgende kapitel 7 gaar præsens ind i en analyse af de juridiske problemstillinger, der var knyttet til dens vedtagelse. »Den danske kommunistlov var grundlovsstridig«, fastslaas det s. 319 i kursiv. »Lovforslaget burde aldrig nogensinde være kommet inden for Christiansborgs mure« (ssts.), siger præsens og tilslutter sig endnu engang Hertel. Nødstilstanden alene kunde have ramt kommunisterne, som den aaret før var blevet anvendt over for nazisterne (s. 321). I tilslutning til Østre Landsret den 25. november 1940 fatsu laar præsens, at det er »den udøvende magts vurdering af landets aktuelle nødssituation«, der er »det skøn, der er afgørende og legitimerende for den konstitutionelle nødret. Ansvaret paahviler regeringen; ikke lovgivningsmagten« (s. 323).

Jeg skal overlade disse problemer til juristerne og i stedet se paa de politiske aspekter. Thune Jacobsen blev ikke nødvendigvis politiker af at være justitsminister, skriver præsens s. 274, men saa meget politiker var han dog, at han ønskede at dele ansvaret med Rigsdagen (s. 306). Generelt gælder vel, at de holdninger, de forskellige instanser anlagde, ikke blot blev baaret af juridiske overvejelser, men ogsaa af politiske. I første omgang var regeringen helst fri for lovhjemmel for interneringerne. »Da Stauning fik det at vide hen ad morgenen, mente han, at det var nødvendigt at gøre det uden videre, uden at søge lovhjemmel«, refererer P. Munch ham i sine erindringer,⁶ og justitsminister Harald Petersen

⁵ Brev til »Erwin, Niels, Ivar« fra »Kai« af 31. aug. 1940, Kominterns arkiv, fond 495, opis 15, delo 43; kopi i Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

⁶ P. Munch, Erindringer. Optegnelser fra og om besættelsestiden. I. 1939-1942, Kbhvn. 1967, s. 159.

sagde i Nimandsudvalget den 24. juni, at »det var nødvendigt at anlægge nødretssynspunktet. Man havde i ministeriet ønsket at undgaa en lov derom«. ⁷ Men det drejede sig udelukkende om interneringer af enkeltpersoner, endnu ikke om forbud mod partiet.

Og man kom hurtigt paa andre tanker. Naar departementschef Ejvind Larsen den 1. juli til orientering for Scavenius og Svenningsen anmodede om at faa udarbejdet et lovudkast (s. 273), skete det da med henblik paa at faa Rigsdagen inddraget i et politisk medansvar for et forbud mod partiet og mod kommunistisk virksomhed og propaganda?⁸ Naar højesteretspræsident Troels G. Jørgensen lavede et lovudkast til Thune Jacobsen, i hvilket der ikke var indbygget nogen domstolskontrol if. s. 277, vilde han saa holde den dømmende magt uden for hele denne ubehagelige affære? Naar Ole Bjørn Kraft i Nimandsudvalget den 12. august sagde, at »det vil være en stor fordel med en domsafgørelse efter § 2«⁹ (s. 284), gjorde han det saa for at faa den dømmende magt hægtet op paa et medansvar? Venstremanden Elgaard kunde i Nimandsudvalget den 15. juli godt se nogle ubehagelige perspektiver. »Han frygtede, at hvis rigsdagen var villig, saa udleverede den vaaben imod sig selv, saa vilde man sige, at den hyttede sig selv. Har regeringen mening om, at man vil se saadan paa det, saa hellere gaa ned med hejst fane«. ¹⁰ Socialdemokraten H.P. Hansen mente tilsvarende, at »vi skal ikke selv lægge haand til for en saadan lov, men saa vidt muligt undgaa den«, og Elgaard bemærkede, at naar blot justitsministeren fik tilslutning i Nimandsudvalget, »behøver han ikke at frygte ansvaret«. ¹¹ Men det gjorde justitsminister Thune Jacoben alligevel, og det hele endte med, at alle tre magter holdt hinanden i haanden og delte ansvaret. Der blev tænkt politisk, og saa kunde juraen efterrationalisere.

S. 286 har præsens en interessant bemærkning: »Naar den danske regering og det danske politi bevarede jurisdiktionen til politisk udrensning, sikrede man sig imod, at tyskerne tog livet af Socialdemokratiet«. Jeg kan godt lide den spidse formulering i første sætning, men det er den anden, jeg vil gøre en bemærkning til. Belægget herfor er materiale fra Fagbevægelsens informationsmøder og Thune Jacobsens bemærkning paa et møde med amtmændene i september 1941: »Netop ved at gøre skarp front mod kommunismen kunde man sikre Socialdemokratiets fortsatte bestaaen«. Kan præsens fremlægge belæg for, at

⁷ Ssts.

⁸ Den parlamentariske Kommissions beretninger VII, 2, s. 971 (herefter forkortet PK).

⁹ PK, IV, s. 595.

¹⁰ PK, IV, s. 590.

¹¹ PK IV, s. 591; Munch, op. cit., s. 196.

noget saadant er blevet sagt fra tysk side? Er det ikke snarere et argument ad hoc til beroligelse for dem, der ikke rigtigt kunde forlige sig med, hvad de maatte opfatte som et flagrant grundlovsbrud?

I kap. 8 fremdrager præses to udkast til undtagelseslovgivning, det ene fra 1941 hidtil ukendt – i hvert fald mig bekendt – af præses benævnt det »store udkast«, det andet, som er velkendt, udarbejdet efter tysk ønske i midten af 1942, og her kaldet det »lille«. De forblev begge paa udkastets stadium, hvorimod en tredje undtagelseslov, den saakaldte fuldmagtslov, efter tysk krav blev vedtaget af Rigsdagen i november 1942 efter regeringens Scavenius tiltræden. Hvad der interesserer præses, er nødretten. Hertel var fortsat dens trofaste tilhænger og har fortsat præses sympati. Lovudkast blev der imidlertid. Rigsdagen skulde ikke have lov til at slippe for sin medvirkning. Som præses skriver s. 343: Det var »udtryk for en forskellig vurdering af, hvem der politisk set kan og skal bære arrene efter en tilsidesættelse af grundloven«. Her kommer altsaa til udtryk et klart blik for politikens primat over for juraen.

Kapitlet afsluttes med en gennemgang af den tredje lov – den tyske bemyndigelseslov, »ligefuldt en undtagelseslov« (s. 347), som efter tysk ønske blev vedtaget af Rigsdagen i forbindelse med regeringen Scavenius tiltræden. Det holdt haardt, men gennemført blev den – med Buhls udtryk »departementalt – ikke som regeringsforslag« (s. 349) af justitsministeren, og efter at Buhl havde overladt roret til Scavenius, »den »nødretlige« statsminister«, som præses kalder ham s. 349. Præses' analyse ogsaa af de politiske omstændigheder er interessant. Jeg skal nævne hans formulering om den »snu Buhl« (s. 350) der som repræsentant for det gamle system Stauning/Munch nu med held forsøgte at springe over sin egen skygge. Det var her, Buhl lagde grundstenen til sin post som statsminister i befrielsesregeringen. Jeg skal ogsaa nævne præses' konstatering sammen med P. Munch (s. 350), at loven fra et dansk synspunkt var overflødig – der var som Munch sagde, andre muligheder, i sidste ende nødretten. Vi er tilbage i det sædvanlige tema – juraen som politikens tjener.

Kap. 9 behandler den konkrete side af den undtagelseslovgivning, der forberedtes, nemlig opbygningen af et ordenspolitiapparat, der var i stand til at gennemføre oprørsbekæmpelse.

Ledelsen af ordenspolitiet blev styrket organisatorisk og personelt. Ordenspolitikommandoen for Jylland og Fyn blev oprettet den 6. januar 1943 med Agersted som chef. Hans beføjelser blev nedlagt i cirkulære af 29. dec. 1942, og han fik ændret de ting, han var utilfreds med, i nyt

cirkulære af 25. august 1944 – ganske vist posthumt – hvor han dels fik kommandomyndighed ogsaa i en enkelt politikreds – saa at han »ikke oftere« skulde »staa med hatten i haanden for »at faa lov« til, efter aftale, at tage besværet og ansvaret med ledelsen i en eller anden politikreds«, som han havde oplevet det i Esbjerg og Odense i august 1943 (s. 363).

Politistyrken var op gennem besættelsestiden løbende blevet forøget, ialt med ca. 50%. Udrykningstjenesten uden for København fra 1939 blev udvidet og kom til at omfatte 1.600 mand fordelt paa 12 udrykningskommandoer, saaledes at der kunde formeres en styrke paa 3.000 mand til oprørsbekæmpelse. Supplement til disse var dels CB-betjentene, dels de af militæret opstillede P-kompagnier. Disse styrker trænede i polititaktik i overensstemmelse med Weimar-Tysklands forskrifter herfor og blev udstyret med et nyt skydereglement i april 1943, hvor beføjelsen til at anvende skydevaaben bl.a. blev udvidet »til afværgelse af andre skadegørende handlinger af samfundsfarlig karakter«, herunder »angreb paa private erhvervsvirksomheder« (s. 378) Dette sidste betød sabotage.

I kapitlets sidste del koncentrerer præses sig om Thune Jacobsen. Han konstaterer, at han udviste »et meget højt beredskab af modvillighed« mod meddelelsen om, at otte sabotører skulde have deres fængselsstraffe fuldbyrdet i Tyskland den 4. august 1943, og at han dagen før i forhandling med Kanstein søgte at faa allerede fængslede danskere tilbage fra Tyskland samt at faa de to »stive kommunister«, Hans Kirk og Heiberg, løsladt fra Horserød. Ikke i et »anfald af menneskelighed«, siger præses, »Han var i lighed med hovedparten af Danmarks administrative og politiske lederlag besjælet af en professionel afsky for kommunister« (s. 384), men han var begyndt at blive bange for kommunister. Bagved laa »frygten for folkets oprør«, og de nævnte tiltag var et forsøg paa at gøre »et godt indtryk paa befolkningen«. Omslaget i folkestemningen er der ingen tvivl om, og Thune Jacobsens frygt skal jeg gerne acceptere, men om dette omslag skal hænges op paa, at »næsten alle vilde hjælpe kommunisterne med kampen mod tyskerne« er en anden sag, og herom er jeg ikke ganske overbevist. Omslaget kan meget vel ogsaa og nok saa meget hænge sammen med krigens almindelige udvikling, og der skete store ting i sommeren 1943 paa fronterne. Ønsketænkning kunde let forlede mange til at tro, at krigens ende laa lige om hjørnet.

Og saa er vi fremme ved 10. og sidste kapitel, der næsten kommer til at fremstaa som en antiklimaks. Som præses skriver i den indledende manchet s. 385: »Trods aarelang opbygning af et juridisk regelværk og et faktisk politiapparat vilde det politiske system i august 1943 ikke iværksætte de nødretsvirkninger, der maatte følge af den civile undtagelsestil-

stand«. Det nyttede lidet, at hele det formelle apparat var i orden, naar det af indenrigspolitiske grunde – hele folkestemningen – ikke kunde bruges. »Demokrati – slaa till!« hedder bogen. Men demokratiet slog ikke til – hverken i den ene eller den anden betydning. Man fristes til med et skjult citat fra Alsing Andersen at sige, at det blev slaaet over ende af kommunister og chauvinister, og med præses' beskrivelse af Socialdemokratiets maalbevidste kamp mod kommunisterne i 30'erne in mente, har vi nu bedre forudsætninger for at forstaa den afmagt og harme, der laa bag udtryk som »ansvarsløs provokatørgerning« og »kredse, der aldrig har haft nogen interesse for demokratiet eller arbejderbevægelsen«.

Men ligefuldt kapitulerede man. Opraabet til befolkningen den 22. august var ikke som opraabet den 9. april et paabud, men »et nødraab, en appel til folket om hjælp« til at føre dansk folkestyre og samfundsliv frelst gennem krigens ulykker og farer. Da Best ønskede en erklæring om, at man vilde bruge hele det vel udbyggede ordenspolitiapparat, om fornødent med brug af vaaben, var svaret den 26. august, at man vilde bruge de almindelige regler, men altsaa ikke de ekstraordinære (s. 390). Allerede paa dette tidspunkt var holdningen altsaa markeret. Det var politiet paa det tidspunkt heller ikke selv villig til. Det »kunde ikke indsættes mod folk, der demonstrerede i anledning af forhold, der stod i forbindelse med besættelsen« (s. 393) – og derved forblev det ogsaa efter den 29. august. Det understreges med rette, at de langvarige dansk-tyske forhandlinger 1943-44 om politiets opgaver ikke alene handlede om dets medvirken til sabotagebekæmpelse, men ogsaa om ordenspolitiets medvirken til opretholdelsen af den indre fred over for kollektive aktioner (s. 393). Den har hidtil staaet i skygge, men hører med i billedet. Departementschef Ejvind Larsen vilde ikke give ordren til at anvende skydevaaben, og naar han ikke vilde, var der ingen andre til at gøre det (s. 401) – og saa kunde tyskerne set fra deres synspunkt lige saa godt opløse politiet.

Dermed er historien egentlig forbi. Vi gik ind i departementschefstyrets midlertidighed, og præses konstaterer, at hjemmelen for dets virksomhed frem til den 6. oktober 1943 var Haager Landkrigsordenen eller dennes analogi og derefter nødretten (s. 398), mens de hentede autoriteten for deres lovanordninger fra dansk retsbevidsthed lig med »den raadende holdning i landet« (s. 399). Hvad der interesserede politikerne mere, var tiden efter befrielsen, og præses kan her slaa fast, at opretholdelsen af den indre fred atter blev militariseret (s. 403) og henviser her til brigaden i Sverige. Ganske rigtigt – men politikerne havde nu til raadighed flere dispositionsenheder end brigaden, for nød lærer som bekendt nøgen kvinde at spinde. De havde O-grupperne i

København, de havde P-ordningen i Jylland, og de havde de rette folk i ledelserne af de fleste regioner, om ikke dem alle, ligesom de sad paa ledelsen af Jylland. Det hjalp altsammen.¹²

I konklusionen faar vi først en indføring i den nordiske nødretsteori, først den norske, der anerkender nødretten, derpaa den svenske, der overhovedet ikke vil vide af den, og den finske, der har den indbygget i grundloven. Og for vort eget vedkommende har denne afhandling »paavist, at nødret ogsaa i Danmark er en del af statsretten« (s. 409). Det gælder saavel den uegentlige, positiverede nødret, som den egentlige ditto, som man maatte ty til under besættelsen, først over for DNSAP, derpaa over for DKP.

Derpaa belærer præses Thune Jacobsen post mortem, hvad han burde have gjort i 1941 (s. 411), nemlig baaret ansvaret for kommunisternes internering alene. Vi er dermed tilbage i forholdet mellem juraen og politikken. Nødretten var ikke politisk beskyttelse nok for Thune Jacobsen; han vilde have de andre med paa ansvaret. Politikken havde primatet, og juraen maatte staa til raadighed med betjening for den. I det perspektiv nytter det ikke meget, at præses og alle mulige andre synes, at interneringerne var grundlovsstridige.

Jeg skal gaa over til nærmere at diskutere to steder i disputatsen, der forekommer interessante i metodisk og analytisk henseende.

Den 22. juni 1941

Først præses' behandling af begivenhederne den 22. juni 1941. Han skriver s. 254, at situationen »har affødt en af besættelsestidens mest haardnakkede myter, naar det drejer sig om de offentlige myndigheders adfærd, herunder ogsaa politiets. Hvis du var antikommunist, saa var du dermed ogsaa nazist«.

Nu er jeg ikke overbevist om, at der har eksisteret en saadan myte, men sandt er det, at det med tiden blev stadig mindre *comme il faut* at markere stærk antikommunisme. Hvad man i 1940-41 kunde tillade sig af holdninger og adfærd, var det i 1945 klogest ikke at tale højt om og i en snæver vending bedst at snakke sig fra.

Interessantere er, at præses med disse linier tager fat paa de offentlige myndigheders adfærd hin dag. Han indfører det stauningske justitsministeremne fra 1939, Ejvind Larsen, i fremstillingen og beskriver s. 333,

¹² Se Aage Trommer, *Myte og sandhed i besættelseshistorien*, Kbhvn. 1974, s. 73-89; Hans Kirchhoff, *Kamp eller tilpasning*, Kbhvn. 1987, s. 156 ff.

hvorledes han kl. 3.15 blev ringet op af Kanstein og tilsagt til at møde paa Dagmarhus en time senere. Burde vi ikke være begyndt med begyndelsen, nemlig Renthe-Finks tilkaldelse af Svenningsen til gesandtskabet – eller hører Svenningsen ikke til blandt de offentlige myndigheder? Og her kan man spørge, hvorfor gaar Renthe-Fink ikke først til udenrigsministeren selv, men nøjes med embedsmanden?¹

Hvad siger han selv? Kl. 5.10 hin morgen telegraferede han til Auswärtiges Amt, at »Dänische Regierung hat sich sofort bereit erklärt, alle von uns im Zusammenhang mit Ausbruch Feindseligkeiten mit Russland gewünschte Sicherungsmassnahmen durchzuführen, und hat die entsprechenden Anordnungen getroffen.«² Og op ad formiddagen kl. 10,15 kunde han supplerende meddele til Berlin, at »heute, 03,00 Uhr früh, die dänische Regierung von mir darüber verständigt worden [ist], dass folgende Massnahmen sofort erforderlich sind«, hvorpaa de tyske krav citeres, idet man ud fra ordlyden maa faa det indtryk, at de konkrete krav – de fem punkter – var blevet meddelt den danske modpart allerede da.³ Renthe-Fink lader altsaa over for Berlin, som om det er regeringen, der er blevet »verständigt«, og som om det er regeringen, der har erklæret sig »bereit«, men han har altsaa øjensynligt ladet sig nøje med en – bevares fremstaaende – embedsmand i Svenningsens skikkelse. Det er der tilsyneladende ingen, der har funderet over, præses heller ikke. Svenningsen selv markerede for den parlamentariske kommission undren over, at det var liam, der blev kaldt til gesandtskabet, og ikke gesandten, der kom til ham. Det var imod protokollen. Men han synes ikke at have undret sig over, at det var ham og ikke Scavenius, der skulde være Renthe-Finks samtalepartner.

Men hvornaar kommer saa den politiske ledelse ind i billedet? Ifølge det begivenhedsforløb, der blev lagt fast oven paa arbejdet i Den parla-

¹ Efter oppositionen er min opmærksomhed blevet henledt paa Henning Poulsens afhandling, *Suverænitets og Neutralitets – i dansk politik under besættelsen* (i. Festskrift til Jørgen Weibull: *Liberale perspektiver*, Lund 1990, s. 189-204). Han argumenterer her for, at Scavenius allerede lørdag den 21. juni om aftenen blev orienteret af Renthe-Fink om de kommende begivenheder, og at Scavenius endnu samme aften meddelte Stauning, hvad der forestod. Synspunktet passer som haand i handske til de følgende betragtninger.

² PK 13, s. 1112

³ PK 13, s. 1113. Jfr. heroverfor Svenningsen i PK-afhøring 6. nov. 1946: »(Renthe-Fink) vilde ikke selv gaa i enkeltheder, men bad mig køre over til Dagmarhus...« – nemlig om »en række foranstaltninger«, der var blevet truffet. Er det sandsynligt, at Renthe-Fink har holdt sig til taagetale og ikke sagt noget om indskriden mod kommunister – uden at gaa i enkeltheder? Bemærk, at Svenningsen, saa vidt jeg kan se, intetsteds udtrykkeligt siger, hvor og hvornaar han modtog det tyske aide-mémoire. I Udenrigsministeriets Graabog fra 1944 (PK V, s. 257) hedder det udtrykkeligt, at Renthe-Fink gjorde Svenningsen bekendt med »forskellige foranstaltninger mod kommunisterne«.

mentariske Kommission efter krigen, skete der det, at Svenningsen ringede først til Scavenius, derpaa til Stauning, og at Ejvind Larsen forgæves søgte at faa fat paa justitsminister Harald Petersen. Det skete paa Dagmarhus, hvor Svenningsen og Ejvind Larsen i et møde med Kanstein og Stahlmann fik tilstillet aide-mémoire't med de tyske krav. Noget klokkeslet findes ikke opgivet, og præses angiver heller ikke noget. Men han kan s. 335 fortælle, at Holten, der var den daglige leder af kystbevogtningstjenesten, kl. 4.20 gav ordre fra Kansteins forkontor til »allerhøjeste alarmberedskab«, og s. 336, at Holten fra Politigaarden kl. 5.30 gav besked til de relevante politimestre om spærring af al sejlads fra danske havne. Har Stauning sagt ja inden kl. 4.20, eller foretoges alarmberedskabet paa forventet efterbevilling?

Da Svenningsen den 6. november 1946 gav møde for den parlamentariske kommission, spurgte kommunisten Robert Mikkelsen, »hvordan det blev forelagt ministrene, og hvad ministrenes svar gik ud paa«, og lidt senere spurgte han, hvor lang tid Svenningsens samtale med Stauning havde varet.⁴ Men han spurgte ikke, og det gjorde heller ingen andre, hvornaar samtalen fandt sted, og Svenningsen nævnte intet tidspunkt i sine svar. Robert Mikkelsen nævnte ogsaa, at der var tale om at sætte sig i forbindelse med justitsministeren, men han kunde ikke træffes, og spurgte: »Erindrer De det?«. Svenningsen svarede ikke: »Ja, det gør jeg«, men »Ja, det ved jeg« – et sandt diplomatsvar. Her faar vi altsaa ingen hjælp. Ingen spurgte ham, og der er ingen grund til at svare paa noget, man ikke er blevet spurgt om.

Scavenius siger intet om tidspunktet for, hvornaar han blev ringet op, hverken i sin redegørelse af 14. juli 1945⁵ eller i den langt hen ad vejen verbaloverensstemmende skildring i »Forhandlingspolitikken under besættelsen«. ⁶ Heller ikke, da han den 10. juni 1947 blev afhørt om hin dag, nævnedes han noget tidspunkt. Man bemærker, at Busch-Jensen i stedet for at spørge greb ordet og rekonstruerede morgens hele begivenhedsforløb, herunder at Svenningsen fra Dagmarhus ringede til Scavenius, og at Scavenius undlod at gøre andre bemærkninger end, at det var ham ubekendt, at Harald Petersen ikke havde været til at komme i forbindelse med.⁷ Her faar vi altsaa heller ingen hjælp. Harald Petersen kunde kun oplyse, at han var blevet ringet op mellem 9 og 9.30,⁸ og

⁴ PK VII, a, sp. 453 f.

⁵ PK VII, 2, s. 847.

⁶ Erik Scavenius, *Forhandlingspolitikken under besættelsen*, København 1948, s. 112.

⁷ PK VII, a, sp. 623 ff.

⁸ Redegørelse af 6. juli 1945, PK VII, 2, s. 848. Arthur Dahl, Holten og Linstow var alle paa Dagmarhus, men overværede ikke Svenningsens og Ejvind Larsens samtale med Kanstein.

Stauning var død siden 1942. Saa her er der heller ingen hjælp at hente. Men hvad sagde saa Ejvind Larsen, da han blev afhørt den 19. september 1946?⁹ »Direktør Svenningsen satte sig i telefonisk forbindelse med statsministeren, og jeg forsøgte, vistnok allerede paa Dagmarhus, men i hvert fald paa politigaarden, da jeg senere kom derned, at komme i forbindelse med justitsministeren i telefonen, men han svarede ikke. Direktør Svenningsen refererede saa statsministerens beslutning, at man skulde efterkomme disse krav. Specielt ved jeg, at direktør Svenningsen fremhævede dette, der i formel henseende laa ganske særligt, at ogsaa de kommunistiske rigsdagsmænd skulde omfattes af den aktion. Vi tog saa paa Politigaarden«. Ejvind Larsen lod altsaa forstaa, at det hele foregik paa Dagmarhus, men han var endnu ikke sikker paa, om det var fra herfra eller fra Politigaarden, at han havde søgt at naa Harald Petersen. Hvad han var sikker paa, var, at det var efter Svenningsens samtale med Stauning, at han havde faaet klarhed over, at ogsaa de tre kommunistiske folketingsmænd skulde sættes fast. Her er der altsaa heller ingen hjælp at hente. Gaar vi imidlertid til afhøringen af Ejvind Larsen for Kommissionsdomstolen i 1947,¹⁰ er det aabenbart, at han nu har faaet sit begivenhedsforløb fast struktureret. Begge telefonsamtaler blev ført fra Dagmarhus.

Saa er det et held, at præses har fremdraget Ejvind Larsens referat af 2. juli 1941,¹¹ og jeg lykønsker dermed. Det maa paa grund af sin samtidighed vurderes højt. Vi konstaterer, at han ikke i dette har fundet det umagen værd at nævne nogen telefonsamtale, nærmest tværtimod. Han slutter sin beretning med følgende passus: »Det bemærkes, at det i løbet af morgenen blev meddelt mig, at direktør Svenningsen for Statsministeren havde forelagt spørgsmaalet om, hvorvidt der ogsaa skulde skrides ind over for de 3 kommunistiske folketingsmænd og havde faaet dette bekræftet«. Det har han altsaa ikke erfaret af Svenningsens egen mund, men nogen har fortalt ham det, efter at de havde forladt hinanden! Og hvornaar var »i løbet af morgenen«? Ejvind Larsen nævner heller ikke noget om, at han havde forsøgt at komme i forbindelse med sin justitsminister. Til gengæld omtaler han, at han, »saa snart jeg fik overblik over de foreliggende opgaver, lod jeg, inden forhandlingerne fortsattes, Opdagelsespolitiets personale alarmere«. Hvordan kan han

⁹ PK VII, a, sp. 47 ff.

¹⁰ PK VII, s. 934. – Svenningsen ses ikke at være blevet afhørt af denne.

¹¹ Omtalt af præses i kap. 6, note 59. Bemærk, at Ejvind Larsen sidenhen fortrængte eller tilbageholdt, at han havde skrevet denne beretning. Svenningsens beretning om hin morgen er enten blevet væk eller aldrig skrevet, se forf.s note 62 infra.

dog have glemmt sit forsøg paa at faa fat paa sin minister, naar han husker alarmeringen?

Bemærk i denne forbindelse udtrykket »forhandlinger«. Der var aabenbart ikke 100% tale om ordreudgivelse fra tysk side og ordremodtagelse fra dansk side! Ejvind Larsen nævner nemlig i sin beretning, at sidste sætning i pkt. 4 i det tyske aide mémoire »udgik under forhandlingerne paa Dagmarhus«. I denne sidste sætning stod, at »auch diplomatische und konsularische Vertreter der UdSSR sind in solchen Fällen – nemlig hvis de forsøgte udrejse – zu sistieren«. ¹² Der satte han altsaa grænsen, og den satte han og fik sat uden at spørge nogen minister. Det indtryk af ultimatum, man faar ved at læse afhøringerne for Den parlamentariske Kommission af Ejvind Larsen ¹³ og af Svenningsen, ¹⁴ holder altsaa ikke stik. Det er fortjenstfuldt, at præses har fremdraget Ejvind Larsens referat af 2. juli 1941, men han kunde og burde have udnyttet det til bunds.

Hvis det er underligt, at Scavenius og Stauning ikke var inde i billedet fra allerførste færd, er det egentlig ogsaa besynderligt, at Stauning og Scavenius ikke talte sammen i telefonen umiddelbart efter, at de havde erfaret det skete ¹⁵, og at Stauning først indkaldte til ministermøde om mandagen kl. 12 (s. 265). Den forklaring, man finder, gaar ud paa, at der ikke kunde holdes møde paa en søndag. Hvad nu, hvis tyskerne havde besat os paa en søndag morgen. Havde man saa ogsaa ventet til den næste dag med at gøre noget?

Jeg skal opstille den hypotese, at Svenningsen i den aarle, meget aarle morgenstund hos Renthe-Fink er gjort bekendt med sagens realitet. Det er næppe troligt, at denne har sagt: Jeg har en stor overraskelse, men tag nu hen paa Dagmarhus og faa det hele at vide. Nej, Svenningsen er blevet sendt til Dagmarhus for sammen med Ejvind Larsen at faa »enkeltheder« at vide. Ingen af de to har fundet paa at ringe til deres minister. Det tidligste samtidige vidnesbyrd om telefonsamtaler er meddelelsen til Ejvind Larsen »i løbet af morgenen«, at Svenningsen havde forelagt Stauning spørgsmaalet om de tre kommunistiske folketingsmænds immunitet. Denne oplysning paa anden haand kan Ejvind Larsen ikke have faaet paa Dagmarhus, for der var de to herrer sammen. Det maa følgelig være foregaaet, efter at de var skiltes. De har ikke haft travlt med at

¹² Aide mémoire'et aftrykt i PK VII, s. 853.

¹³ PK VII, 3, afh. sp. 53 f.

¹⁴ PK VII, a, sp. 454: Robert Mikkelsen: »... jeg skal altsaa her kun konstatere, at der ikke blev forsøgt optaget nogen saadan forhandling«. Svenningsen: »Nej, vi skønnede det ikke muligt«. Men der var som omtalt faktisk en forhandling.

¹⁵ Scavenius i afhøring 10. juni 1947, PK VII, a, sp. 632.

indhente den politiske rygdækning, for den var jo givet. Den kunde de faa, naar der ellers var tid til det. Saa enkelt laa landet i 1941. Men i 1945 og 1946 laa landet helt anderledes. Derfor svarede Svenningsen kun lige akkurat paa det, han blev spurgt om, mens Ejvind Larsen vovede en forsøgsvis antedatering.¹⁶ Da saa Busch Jensen havde givet en hjælpende haand med rekonstruktionen, var der ikke længere nogen slinger i kronologien.

Det hører med til forstaaelsen, at kravet ikke kom uventet. De danske kommunister var paa det tidspunkt de eneste kommunister inden for det tyske magtomraade, der kunde gaa frie og kommunistiske omkring. I alle andre lande var partiet og dets virksomhed forbudt. Det hører ogsaa med, at krigen mod Sovjet ikke for alle kom uventet. Presseattachéen Gustav Meissner kan fortælle, at redaktøren af Kristeligt Dagblad, Helweg-Larsen, kort før ved en frokost havde spurgt ham, hvornaar han kunde bringe sin allerede skrevne leder om krigsudbruddet mod Sovjetunionen.¹⁷ Det hører maaske først og fremmest med, at man intetsomhelst havde til overs for kommunisterne og derfor ansaa en internering for et problem, til hvis løsning man gerne gav sin medvirken, og hvor den politiske rygdækning var en selvfølge, jævnfør Socialdemokratiets syn paa kommunisterne.

Præses gør s. 263 f. meget ud af, at det telegram, der kl. 9.30 afgik til samtlige politimestre indeholdt en udvidelse af de kategorier af personer, der skulde anholdes, nemlig »enhver person, hvis adfærd i øvrigt er mistænkelig« – »en ren dansk tilføjelse« skriver præses, »en opsamlingsbeføjelse ... med hjemmel i nødretten«. Vist saa, men mon ikke der bag affattelsen af telegrammet har ligget hensynet til det praktiske og hensigtsmæssige nok saa meget som principielle overvejelser. Telegrammet udgik nok til samtlige politimestre, men kun dets pkt. 1 om politistyrkerens højeste alarmberedskab angik dem alle. De øvrige punkter – saaledes ogsaa det her diskuterede pkt. 6 – angik »selvsagt«, som der stod i telegrammet, kun politikredse, hvorfra der kunde foregaa trafik til Sverige. Det kunde nok have sine vanskeligheder paa havnekajen at identificere en mand som en russer, en tysk kommunist eller en dansk ditto paa udseendet, men kunde man i almindelighed gaa efter den mistænkelige adfærd, blev opgaven straks lettere at løse.

Opsamlingsbeføjelsen kom frem i de telegrammer, der udgik til politi-

¹⁶ – og ogsaa forsøgte at dække Svenningsen ind. Adspurgt af Robert Mikkelsen, om Svenningsen »i forvejen var blevet orienteret«, svarede Ejvind Larsen: »Nej, det er mit indtryk, at bomben sprang for ham paa samme tidspunkt som for mig paa Dagmarhus«, PK, VII, 3, sp. 51.

¹⁷ Gustav Meissner, Dänemark unterm Hakenkreuz, Berlin 1990, s. 197.

mestrene enkeltvis om anholdelsen af »de ledende kommunister«. Præsens eksemplificerer med telegrammet til Agersted i Aabenraa (s. 264), og vi kan vel formode, at de andre telegrammer var skaaret over samme læst?

Det var ikke alle politimestre, der som Agersted ikke havde nogen ledende kommunister i sin politikreds. Det fremgaar klart af det materiale, som præsens lægger frem, og det gælder baade København og provinsen. Det fører os frem til overbetjent Christian Madsen – eller som præsens formulerer det s. 261: »Hvor mange havde fingrene nede i det »tyske« og det danske kartotek? – og skyldtes alle anholdelserne oplysningerne i sidstnævnte?«.

Paa det møde paa Politigaarden om morgenen mellem 6 og 7, hvor man kikkede paa kartotekskort, var til stede foruden Chr. Madsen de tre tyske politifolk Fest, Hermannsen og Huff samt danskerne Ejvind Larsen, Odmar, Andst, Krenchel og Glud-Johansen.¹⁸ Det vil sige, det var de ifølge Madsen, da han blev afhørt af den parlamentariske kommission.¹⁹ Paa stribe benægtede alle de andre at have været til stede, og de fastholdt forklaringen, da Kommissionsdomstolen skulde søge at rede traadene ud. Stakkels Madsen fik lov til at sidde alene paa sit kontor med sine kartotekskort. Var Madsen fuld af løgn, eller var det alle de andre, der løb fra sandheden saa stærkt, som nogen hest kan rende? Kommissionsdomstolen maa nærmest have talt stemmerne op – det stod 1 mod alle de andre – hvorefter »det synes efter det oplyste ikke at kunne antages, at den af overbetjent Madsen ... afgivne forklaring er rigtig« (s. 262), men hvad der saa var rigtigt, fik staa hen. Præsens opgiver ogsaa at knække nøden. »Det møde fandt aldrig sted – i retlig forstand« staar der s. 262. Mener præsens, at det fandt sted i uretlig forstand?

Madsens forbløffelse og indignation, da han konfronteres med de andres benægtelse af at have været til stede, virker ægte. Om Andst siger han: »Hvordan kan han forklare det her? ... Men det er jo latterligt ... Andst sad lige over for mig«. Og senere: »Jeg kan overhovedet ikke forstaa det, naar det bliver sagt her, at de har forklaret, at de ikke har været til stede at alle mine daværende chefer og de ansvarlige ledere, der sidder i deres høje stillinger, ikke engang vil vedkende sig, at de har været med til udtagelsen af kommunisterne den morgen«. Jeg kan ogsaa nævne hans sarkasme, da han faar oplæst Ejvind Larsens udsagn: »Ja, de husker ikke saa forfærdelig godt«. Her maa man nok sige: Lille mand,

¹⁸ Ejvind Larsen i afhøring 19. sept. 1946, PK, VII, a sp. 60; Odmar 22. okt. 1946, sp. 357, Glud-Johansen 22. okt. 1946, sp. 460; Andst 31. oktober 1946, sp. 411. – Se ogsaa sammenfatningen i PK VII, beretning, s. 100 f.

¹⁹ Chr. Madsen i afhøring 12. november 1946, PK VII, a, sp. 479 ff., især sp. 493-98.

hvad nu? Ulykken var jo, at alle de andre havde afgivet deres forklaring, *inden* det blev Madsens tur, og saa havde de kun eet at gøre, nemlig at holde fast ved det engang sagte. Er det rimeligt at antage, at man har ladet den lille mand sidde helt alene og bestemme over, hvem der skulde sættes fast? At nødretten hed Madsen?

Men Madsen havde ogsaa et andet problem, for han havde jo vitterligt fingrene nede i kartotekerne – for nu at bruge præses' udtryk. Problemet var de københavnske arrestationer. Dem var der 139 af, tror jeg, sagde Madsen, og de bestod af 70, der stod i det tyske kartotek, »naturligvis« ikke dem alle, »for nogle var ikke hjemme«. »Og en masse blev tilfældigt anholdt«. En 20-30 blev taget paa »Arbejderbladet«, »en hel del« paa Centraltrykkeriet og paa et ungdomshjem ved Gothersgade, og i en ungdomslejr sydpaa« en 20-30 . Og fra det danske specialkartotek hentede han, »jeg vil tro en 4-5 stykker«. »Saa kan man selv regne det ud«, sagde Madsen.

Imidlertid kunde Kommissionsdomstolen aaret efter konstatere, at kun 18 af de mennesker, der blev arresteret den 22. og 23 juni, stod opført i det tyske kartotek.²⁰ Og dermed blev der pludseligt en manko paa ca. 50 i Madsens regnskab. Men han vilde kun vedkende sig sin andel paa 4-5 stykker. Resten kendte han ikke noget til. »Han var kun med om morgenen den 22. juni og dækkede ikke hele aktionen den 22. og 23. ... Hvad specialkartoteket senere var brugt til i løbet af dagen, havde han ikke haft med at gøre«. ²¹ Her kom Madsens første regnestykke i klemme. Det havde som forudsætning de tyske krav: deres kartotek, lukningen af Arbejderbladet og razziaen i lejren sydpaa, hvor de ventede at finde Aksel Larsen. Nu optraadte en manko, der maatte skyldes et dansk initiativ – og saa sprang Madsen fra. Præses forholder sig ikke til, *hvem* der udfyldte denne manko, men det fremgaar med al tydelighed af hans analyse, at anholdelserne den 22. juni og dagene derefter ikke var »optiske«, saaledes som Ejvind Larsen udtrykte sig., og at de fandt sted paa grundlag af dansk arbejde. »Der fandtes intet tysk kartotek«, slaas det fast s. 272. Fra den 22. juni til 30. juli, d.v.s. indtil kommunistloven, blev der arresteret 140 i København og 155 i provinsen. Heraf blev 72 i København, d.v.s. halvdelen, og 45 i provinsen, altsaa hver tredie, atter løsladt inden for perioden. 56 blev anholdt uden at være forudgaaende registreret, og heraf var 20 end ikke partimedlemmer. De var røget ind som tilhørende kategorien »mistænkelige personer« og røg hurtigt ud igen (s. 272). Præses konstaterer s. 269, at »langt hovedparten af de

²⁰ PK VII, s. 957.

²¹ Ssts.. s. 959.

anholdte og forvarede kommunister blev taget paa grundlag af udførelsen af forskellige *funktioner* inden for partiapparatet«, ca. 80% i København, 90% i provinsen (s. 270). »Anholdelsen knyttedes sig mere til *virksomheden* end til personen«, konkluderes der s. 272. Det var ikke kommunister, men kommunisme, man gik efter. Hvem lagde strategien? Hvem andre end Ejvind Larsen?

Hvad der var problemløst i 1941, var det ikke efter krigen. Da gjaldt det om at skildre forhandlingerne paa Dagmarhus som et tysk ultimatum. Da gjaldt om ikke at have været til stede, da der blev kikket i kartoteker. Da gjaldt det om ikke at have taget initiativet til at arrestere andre end dem, tyskerne udtrykkeligt havde forlangt. Det var en kamp, om ikke just for livet, saa for stillingen og/eller karrieren. Det var sandelig ikke saadan at have kæmpet mod kommunismen i 1941!

Den 25. september 1941

Jeg skal endelig opholde mig ved det møde i Forsvarsministeriet, der afholdtes den 25. september 1941 paa initiativ af general Gørtz, og som omtales 325 ff. Præses skildrer baggrunden for det ved at nævne Atlantkonferencen i august 1941, kommunisternes illegale pressearbejde, de forhandlinger mellem Aksel Larsen og Christmas Møller, der førte frem til »Frit Danmark«, samt kontakter fra en gruppe af konservative til en række officerer i december 1941. Det virker ikke overbevisende. Bortset fra Atlantkonferencen kunde Gørtz enten ikke vide noget om disse ting, eller de skete efter mødet. Der maa være bedre forklaringer.

Gørtz var lige tiltraadt. Han skulde have styr paa nogle løse ender. Det møde, han fik indkaldt til, skulde bidrage hertil. Det havde i øvrigt endnu et punkt paa dagsordenen, nemlig som pkt. 1 »Grænsegendarmeriets underlægges under Krigsministeriet i særlige tilfælde« – derfor var finansministeren Buhl med. Og Gørtz fik sin vilje. Stemmann noterede, at finansministeren lovede at lade spørgsmaalet nyde fremme, og at Stemmann den 2. oktober havde aftalt med generaldirektør Korst, at finansministeren nu vilde give den ønskede tilladelse til chefen for Grænsegendarmeriet.²² Punkt 2 paa dagsordenen var »Bestemmelser for undtagelsestilstand (tidligere belejringsstilstand)«. Ogsaa her gik det, som Gørtz ønskede. Stemmann noterede, at Justitsministeren lovede at lade udarbejde bestemmelser i forbindelse med Krigsministeriet, og

²² Jfr. Lars Bjørneboe, Ingen kender dagen, Kbhvn. 1970, s. 48. If. note 5 notificeredes Grænsegendarmeriet herom ved skrivelse af 7. oktober 1941.

videre, at han – Stemann – den 2. oktober havde aftalt med departementschef Svendsen, »at en af kontorcheferne i Justitsministeriet nu træder i forbindelse med Generalauditøren for at udarbejde udkast snarest. Kaptajn O. Nielsen vil kunne bistaa«. Præses har altsaa ikke ret, naar han s. 327 infra, skriver, at det besluttedes, at Justitsministeriet skulde udfærdige lovudkastet. Citatet kan kun tolkes som et samarbejde om at faa udkastet op at staa.

Det forekommer mig naturligt at sætte disse tiltag med Grænsegendarmeriet og bestemmelser for undtagelsestilstand i forbindelse med P-ordningen. I ordren af 21. november 1940 fra Generalkommandoen til Jyske og Sjællandske Division om en gennemgang af de saakaldte Z-ordrer med henblik paa at kunne etablere »en styrkeforøgelse i begrænset omfang« begrundes dette med »det tilfælde, at de civile myndigheder og institutioner ... i større eller mindre omfang er afskaaret fra at bistaa efter forudsætningerne for en normal gennemførelse af styrkeforøgelsen«. ²³ Denne begrænsede forøgelse af styrken var identisk med P-ordningen. P-ordningen var legal. Forsvarsministeren var orienteret derom. Hvornaar arbejdet hermed var tilendebragt, tør jeg ikke sige med sikkerhed. Der er vidnesbyrd om, at man var i gang dermed i Holbæk i foråret 1941, maaske paagik det endnu i 1942. ²⁴ De civile myndigheders afskæring fra at bistaa de militære myndigheder var netop den situation, der kaldte paa behovet for bestemmelser om undtagelsestilstand.

Men hvilken realpolitisk situation forestillede de sig? Præses har s. 330 fat paa Pürschels memorandum af 23. oktober, hvor han hæfter sig ved dennes overvejelser i tilfælde af revolterende tyske soldater og den dermed forbundne kommunistiske fare, og hvor han fremdrager Pürschels bemærkninger om frikorpsfolkenes kampværdi. Det er i og for sig ikke mærkeligt, at præses netop fremdrager dette. Pürschel er jo en af besættelsestidens uheldige helte, som der altid er fri jagt paa. Og vist har Pürschel skrevet dette, men det er ikke det væsentlige i hans memo, og det er bemærkningerne om revolterende tyske styrker heller ikke.

Pürschel diskuterer, »hvilke midler der kan være nødvendige til opretholdelsen af orden og lovlydighed ... i en periode, umiddelbart efter at de tyske besættelsestropper har forladt landet« – og nota bene ikke nødvendigvis uden kamp, som præses skriver, oven i købet kursiveret. Han opstiller »de forskellige logisk tænkelige tilfælde uden hensyn til disses større eller mindre sandsynlighed«. Først kommer den situation,

²³ Hans Christian Bjerg, Ligaen. Den danske militære efterretningstjeneste 1940-1945, Kbhvn. 1985, I, s. 112.

²⁴ Ssts., s. 113; jfr. Aage Trommer, Modstandsarbejde i nærbillede, Odense 1973, s. 32.

at de tyske tropper trækkes tilbage under kamp – og hvis det er russerne, der fortrænger dem, saa maa det »paaregnes«, skriver han, »at de nuværende myndigheder ... meget hurtigt vilde blive »likviderede«. Hvis de som mulighed nr. to trækker sig tilbage uden kamp, kan det ske 1) under disciplin, 2) demoraliserede, 3) revolutionerende. Det er denne sidste situation, præses har hæftet sig ved, men det burde han ikke, for Pürschel skriver udtrykkeligt, at »den mulighed, der efter min opfattelse har en sandsynlighed af mindst 90%, [er] den, at de bortdragende tyske styrker er under fuld disciplin«. I denne situation er det imidlertid ikke kommunisterne, der er problemet. De nævnes slet ikke i denne sammenhæng. Det er de danske nazister. Hvis en tysk regering ser med sympati paa, at de tager magten, »da vil ingen ekstraordinære foranstaltninger rettet herimod blive tilladt de danske myndigheder«. I det modsatte tilfælde vilde et kupforsøg fra frikorpsfolk ikke være noget problem, »hvis der blot sørges for ... bevogtning af beholdningerne af vaaben og ammunition«, og det er det, han indleder sine »tekniske overvejelser« med. Maa jeg løfte pegefingern og sige, at præses bør plukke sine citater i overensstemmelse med disposition og tendens i det citerede?

Pürschel troede altsaa pr. 23. oktober 1941 paa en tysk sejr eller i hvert fald paa et ubesejret Tyskland, hvis regering var i stand til at trække sine tropper hjem i god orden.²⁵ Gjorde Gørtz ogsaa det den 25. september? Det gjorde han utvivlsomt, da han udtalte, »at det maatte anses for nødvendigt at have bestemmelser for undtagelsestiltsand liggende rede, saaledes at myndighederne i givet fald ikke overraskedes af begivenhederne« og derfor ønskede at have bestemmelser liggende rede »med den tilstand for øje, at der ved krigens afslutning opstaar uroligheder, som de danske myndigheder maa bekæmpe paa egen haand« – for nu at citere Linde fra hans notat af 6. oktober 1942. I efteraaret 1941, da tyskerne paa østfronten stadig gik fra den ene sejr til den anden, var der næppe ret mange, der efter en kølig kalkule turde regne med andet.

Det er fortjenstfuldt, at præses har fremdraget mødet den 25. september 1941. Jeg har ikke fundet det omtalt i litteraturen tidligere. Men han burde ogsaa have sat det ind i den rette kronologiske kontekst og stillet spørgsmaalet, hvad man forestillede sig, at det hele skulde gøre godt for.

Det forekommer mig, at de to tilfælde, jeg her har trukket frem, kan sætte nødretten og dens anvendelse i perspektiv. I det første tilfælde blev

²⁵ Jfr. Palle Roslyng-Jensen, *Værnenes politik – politikernes værn*, Kbhvn. 1980, s. 452, note 64, if. hvilken viceadmiral Vedel pr. 12. januar 1942 gjorde sig »overvejelser om krigens afslutning og om, under hvilke omstændigheder et brud mellem regeringen og tyskerne kan tænkes«.

man næsten bogstaveligt taget paa sengen. »Interneringerne var ... hjemlet i den statslige nødret«, skriver præses s. 241. Javist, men hvor megen sans for hjemmelen havde aktørerne hin morgen? Der er kun belæg for, at der er blevet tænkt paa diplomaterne og folketingsmændene. Derudover handlede man her og nu og kunde siden efterrationalisere. Der var saa ganske tale om politikens primat.

I det anden tilfælde vilde man ikke tages paa sengen. Man forberedte ny lovgivning i god tid, og jeg er ikke enig med præses i, at den i sin genesis var rettet mod kommunisterne, men derimod mod Pürschels memorandum, at vore hjemlige nazister var fjenden. Man skulde ikke én gang til »overraskes af begivenhederne« og post eventum lade en lov afløse den nødret, der øjensynligt i begge tilfælde var politisk uønskelig.

Denne perspektivering kunde have tilført undersøgelsen en ny facet. Disse bemærkninger skal imidlertid ikke skygge for, at præses' fremstilling ud over fremlæggelsen af et særdeles omfangsrigt og vel gennemarbejdet materiale rummer en lang række dygtigt gennemførte iagttagelser og analyser. Det sagde jeg til indledning. Det skal ogsaa være mit sidste ord. Jeg nærer ikke tvivl om, at præses vil komme uskrammet gennem dagen – i hvert fald ikke med flere skrammer, end det sig hør og bør ved slige lejligheder.

Aage Trommer

ANNE KNUDSEN og JAN IFVERSEN: *Hjem til Europa*. Søren Mørch (red.), Det europæiske hus bd. 6, Kbh., Gyldendal 1992. 440 s., ill.

Det europæiske hus er nået til den sidste etage med Anne Knudsens og Jan Ifversens *Hjem til Europa*. Hus-metaforen giver indtryk af noget afgrænset udadtil – geografisk, kulturelt, politisk osv. – og noget forskelligartet indadtil, idet hvert rum indrettes på sin måde. Billedet har sine fordele, idet det antyder visse fælles træk, der kan retfærdiggøre, at man er indenfor og ikke udenfor murene. Men billedet har også nogle ulemper, nogle problemer, der både gælder for dette og forudgående bind. Afgrænsningen udadtil er ikke så klar, at der kan trækkes en streg på kortet, som angiver hvor nabogrunden begynder. Og internt er det berettiget at stille spørgsmålet om, hvor meget husets sydøstlige fløj har til fælles med fx. det nordvestlige anneks.

Europa 1945-1993 er et broget billede, og udsigten fra sjette etage er